

demokratija, ideologija, relativizam

džon kin

Anarhija nije najgora stvar od koje demokratske zemlje moraju da strahuju, već ono najmanje.

Alexis de Tocqueville

GRADANSKO DRUŠTVO I IDEOLOGIJA

Pojam ideologije doživljava danas značajan preporod. Upućivanja na »ideologiju« kapitalizma, socijalizma, patrijarhata, nacionalizma ili industrijalizma postaju opšta mesta u javnoj raspravi. Na žalost, popularnost termina nije združena sa većom preciznošću u njegovom značenju. Ozbiljna razmišljanja o njegovom poreklu, razvitku i mogućim konfuzijama i slabostima ostaju oskudna. Pretpostavljeno je da ponavljana upotreba reči zahteva dalje opravdavanje. Ima nekoliko razloga zbog čega bi ovu pretpostavku trebalo propitati. Jasnije kazano, renesansa termina »ideologija« umnožila je njena različita značenja, (potencijalne) konfuzije koje se mogu rasvetliti i razrešiti jedino kroz ozbiljna teorijska razmatranja. Ali postoje i drugi — manje očigledni a više iznuden — razlozi za pažljivo promišljanje pojma. Postoji naročita bliskost između teorije ideologije i teme o građanskom društvu i državi. Ne radi se samo o tome da se poreklo pojma ideologije krajem osamnaestog veka podudara sa razlikovanjem između građanskog društva i države. Teorija ideologije takođe izaziva neke osnovne filozofske probleme — u pogledu jezika, nauke, relativizma i njegovih sociopolitičkih implikacija — čije je rešenje od centralne važnosti za moj pokušaj »demokratizacije« ideje socijalizma kroz prizmu stare distinkcije država — građansko društvo.

Prisan odnos između tema ideologije, građanskog društva i države sugerisan je prvo u Marxovim spisima. Marx je bio prvi da prisvoji pojam ideologije od njegovih pronalazača — *idéologues* kasnog osamnaestog veka kao što je bio de Tracy — radi razotkrivanja zahteva buržoazije za vlašću. Usled toga, teorija ideologije se u velikoj meri prestala identifikovati sa zainteresovanošću *idéologues* da unište tradicionalnu predrasudu i privilegiju i da razviju *civilizam* među stanovništvom pomoću državnih politika koje se rukovode empirijsko-analitičkim znanjem (razvijenim duž linija hemije i fizike) zakona koji vladaju ljudskom psihom.¹ Marx je, takođe, obezbedio da reč ideologija prestane da bude sinonim za donkihотовsku mešavinu intelektualaca opijenihih apstrakcijama, *esprit de système* i naivnom verom u čovekovu usavršivost (pejorativno značenje je izrazu pripisao Napoleon Bonaparte, koji je optužio *idéologues* nakon Maletove neuspele zavere decembra 1812.).

Marx je dao sasvim nov obrt njenom značenju: ideologija predstavlja kolektivno izražene ideje buržoazije koja upravlja građanskim društvom i stoga kontroliše državu. Marx je raspoznao da sve ideje nisu ideologije u ovom smislu. Ideologija je specijalna formacija ideja. Ona uključuje dominantne i dominirajuće ideje čija je funkcija — mada nikada sasvim uspešna — da učine nevidljivim odnose moći građanskog društva i da ih tako izoliraju od javnog ispitivanja i društvenog i političkog delovanja. Buržoaska ideologija služi za prikrivanje i »zamrzavanje« društvenih podela. Ona funkcioniše kao uslov lažnog kompromisa i jedinstva između potencijalno konfliktnih društvenih grupa, pre svega, klasa najamnog rada i kapitala. Ona, paradoksalno igra ovu legitimirajuću ulogu prikazujući dominantne interese građanskog društva u grandioznom formulacijama koje čine da se oni pojave, lažno, kao nepristrasni i univerzalni interesi. Vladajuće ideje koje zahtevaju da budu univerzalne jesu uvek ideje posebne vladajuće klase. Na primer, prema Marxu su klasni odnosi građanskog društva zadržani od buržoaskih ideologa da ovaploste univerzalnu pravdu i slobodu, i da garantuju individualnost i prava čoveka. A ipak su buržoaske teorije univerzalne slobode i individualizma ideološke, jer one prikrivaju svojinski zasnovane interese građanskog društva. Uprkos njegovom »izgledu« garantovanja individualne slobode, građansko društvo stvarno garantuje samo slobodu interesa privatne svojine da nastavi neprestanu borbu za cedenje viška vrednosti iz mase najamnih radnika.

Iza litanije i *maquillage* »univerzalne slobode« stoji, po Marxovom mišljenju, gruba realnost građanskog društva — njegov nov oblik »ropstva« i »neljudskosti« zasnovan na privatnom kapitalu. Na taj način, Marx objašnjava buržoasku ideologiju pomoću »genetske metode kritike.«² Pravidna nezainteresovanost i univerzalizam ideologija razotkri-

veni su tako što su suprotstavljeni njihovoj stvarnoj društvenoj osnovi. Ideologije su optužene za neprepoznavanje svojih sopstvenih društvenih uslova proizvodnje i, time, za upadanje u zamku sistema ideja koje brane (izvinjavaju) eksploataciju inherentnu građanskom društvu.

NOVE SUMNJE, NOVI PROBLEMI

S kicirana na ovaj način, klasična marksistička teorija ideologije izgleda da deli nekoliko tačaka saglasnosti sa teorijom socijalističkog građanskog društva razvijenoj u prethodnim esejima. Obe su kritične prema buržoaskoj dominaciji građanskim društvom i, uz proširenje, prema sposobnosti privatnog kapitala da manipuliše i strukturise rezultate državne politike i administracije. Dva pristupa, takođe, dele duboku rezervisanost prema univerzalističkim političkim zahtevima. Oni sumnjaju da su u praksi takvi zahtevi često maska za posebne interese i da, kako su Marx i Engels smatrali, vladajuće grupe moći tipično predstavljaju svoje sopstvene uslove života kao »večne zakone prirode i razuma.«³ Takve srodnosti između dve teorije su evidentne; bez obzira na to, ostaju ozbiljne sumnje oko njihove kompatibilnosti i oko toga da li, napose, marksistička teorija ideologije ostaje plauzibilna. Tokom poslednjih nekoliko decenija ova teorija je patila od karakterističnog nedostatka poverenja. Brojni autori su nastojali da izlože njene pogrešne primese devetnaestog veka, dokazujući da su oni koji u stopu prate Marxov pokušaj demaskiranja i ukidanja ideološke provere i sami prevareni. Argumenti nikako nisu prosti ili konzistentni. A ipak tri razloga osobito objašnjavaju zašto je izbila kontroverza oko ideologije i njenog razotkrivanja. Budući da se ovi razlozi preusodno oslanjaju na filozofske pretpostavke revidirane teorije demokratije prezentirane u ovoj knjizi, svaki zaslužuje detaljno razmatranje.

Kraj ideologije

P rvo, u Evropi i drugde se dokazuje da su razvoji dvadesetog veka iscrpeli stare ideologije devetnaestog veka — neutralizujući marksističku kritiku ideologije kao posledicu. Možda je najjuveniji verziju ove teze o »kraju ideologije« predstavio Daniel Bell. On je dokazivao da su nevolje poput moskovskih procesa, radnih logora, pakta Hitler — Staljin i brutalnog gušenja mađarske revolucije, razorile kredibilitet i popularnost marksizma i, zaista, svih hilijastičkih nada i apokaliptičkih formi mišljenja. Takođe, kritički optimizam radnih modernih buržoaskih ideologija je potkopan. Pošto su one bile univerzalističke, »humanističke« i stvorene posredstvom kontroverzi među intelektualcima, dominantne savremene forme zapadno-evropskog mišljenja su skromne, konsenzualne i oskudevajuće u utopijskom sadržaju. Stari pojmovi ideološke rasprave između »levice« i »desnice« više ne izazivaju strati. Konsekventno, projekt »demaskiranja« ideologije (u preciznom marksističkom smislu otkrivanja »objektivnih« interesa koji se skrivaju iza zaštitnog ogrtača razmetljivih ideja) je ugrožen. Jednostavno, ne postoji više jaz između stvarnosti i zahteva stvorenih u njeno ime. I stvarnost i njene legitimirajuće ideje postale su konsenzualne, čak cinične. »U zapadnom svetu«, zaključuje Bell, »postoji grub konsenzus između intelektualaca o političkim problemima: prihvatanje države blagostanja; poželjnost decentralizovane vlasti; sistem mešovite ekonomije i političkog pluralizma.«⁴

Degradacija ideološkog diskursa i pojavljivanje cinične, pseudo-moralne stvarnosti, takođe je istaknuta tema rasprave o istrošenom demokratskom potencijalu marksizma u kasnim socijalističkim režimima srednjo-istočne Evrope. Brojni pisci — Václav Havel je među poznatijima — naglašavaju da je oficijelni jezik marksizma degenerirao u sterialan (iako politički neophodan) ritual koji svakodnevno izvodila država kojom dominira partija (Party — dominated state). Ideologija postaje, kroz pervertiranu formu idealizma, suština političkog života: ideologija je stvarnost. Oficijelna ideologija je stvarno pseudo-ideologija jer u nudenju jednog tipa moralnosti svojim podanicima, ona ih podstiče da se s moralnošću rastanu. Ona podstiče njihov vlastitu trivializaciju, osiguravajući time njihov konformizam prema status quo, i kao žrtva i kao sačesnika, pod »diktatom prazne fraze«. Slogani ove pseudo-ideologije (»proleterski internacionalizam« itd.) imaju jednu centralnu funkciju: da učitaju svaku javnu diskusiju nezavisnu od države kojom

1. Najbolja studija ideologues je Brian William Head, *Ideology and Social Science*, Destutt de Tracy and French Liberalism, Dordrecht 1985. Prema Headu (s. 22), reč *civilizam* (poput njene suprotnosti *ne-civilizam*) je skovana tokom prvih godina Revolucije da označi podena osećanja za građanima koji vedro izvršava svoje dužnosti. Pod jakobinskim režimom potreba da se pokaže nečiji *civilizam* povećano je identifikovano sa podrškom tekućoj politici i postala je deo istražnog postupka narodnih odbora. Vidi takođe C. Welch, *Liberty and Utility: The French Ideologies and the Transformation of Liberalism*, Guildford 1984; G. Cusdorf, *La conscience révolutionnaire, les idéologues*, Paris 1978; i Emmet Kennedy, *A Philosophie in the Age of Revolution*, Destutt de Tracy and the Origins of *Ideology*, Philadelphia 1978. O ideji civilizacije poznog osamnaestog veka, vidi Helmut Kuzmics, *The Civilizing Process, u Civil Society and the State*, Lucien Febvre, *Civilisation, Evolution of a Word and a Group of Ideas*, u njegovoj *A New Kind of History*, uredio Peter Burke, London 1973, s. 219-57.

2. György Márkus, »Concepts of Ideology in Marx«, u John Keane ed. *Ideology/Power*, poseban dvobroj *Canadian Journal of Political and Social Theory/Revue canadienne de théorie politique et sociale*, Hiver/Printemps 1983, s. 84-103.

3. Karl Marx and Friedrich Engels, *Manifesto of the Communist Party*, *Selected Works*, vol. 1, Moscow 1970, s. 123.

4. Daniel Bell, *The End of Ideology*, New York 1962, s. 402-3; up. Chaim Waxman, ed., *The End of Ideology Debate*, New York 1984.

5. Vidi posebno njegov doprinos u knjizi Václav Havel et al., *The Power of the Powerless. Citizens Against the State in Central-Eastern Europe*, uredio John Keane, London 1985, i moj intervju »Doing without Utopias — An Interview with Václav Havel«, *The Times Literary Supplement*, 23. January 1987, s. 81-3.

6. *The Power of the Powerless*, s. 31.

7. Alvin W. Gouldner, *The Dialectic of Ideology and Technology. The Origins, Grammar, and Future of Ideology*, New York 1976, s. 54-5.

8. Theodor W. Adorno, *Ideology*, in *The Frankfurt Institute for Social Research, Aspects of Sociology*, London 1974, s. 202.

Adorno je teza kritički ispitana u mojoj *Public Life and Late Capitalism*, Cambridge and New York 1984, glava 3.

dominira partija. Ova pantomima pseudo-ideologije nije oblikovana da ubedi bilo koga. Ona jedino teži da svakoga podseti na njegovu političku utamničenost. U meri u kojoj ova pseudo-ideologija pokriva sve i različito, »individue potvrdjuju sistem, ispunjavaju sistem, prave sistem, jesu sistem.«⁹ I budući da ne postoji nezavisna građanska kontrola nad državnim vlašću, nema ničega da spreči oficijelnu pseudo-ideologiju da ne postane potpuno izveštačena i lažljiva. Jaka je pretvara da ne pretenduje ni na šta, ona postaje sveobuhvatno opravdanje, čista laž — nadstrešnica za pojave projektovane da uguše stvarnost i obezbede totalni konformizam prema njenoj zbirici lažljivih zahteva.

Varijante teze o kraju ideologije takođe su prokročile svoj put u zapadno-evropsku socijalističku tradiciju. Dokazuje se da pojam ideologije postaje čak manje relevantan za analiranje kasnih kapitalističkih sistema. I teorija i fenomen ideologije — i njene radikalne potencije — žrtvovani su rastom manipulativnih formi birokratske kontrole. Ideologijom *strictu sensu* smatra se vrsta odbrambenog diskursa koji proizlazi iz društvenih uslova koji su postali problematični za dominantnu klasu i stoga zahtevaju odbranu pomoću opravdavajućih argumenata — kao što su rane moderne buržoaske ideologije individualizma i slobode. Ove klasične ideologije održavaju »utopijske« impulze. One funkcionišu »da opravdaju i da mobiliziraju javne projekte socijalne rekonstrukcije.«⁷ Pod uslovima kasnog kapitalizma, prema Adornu, stvari su gore. Stare buržoaske ideologije, koje su se pojavile pod uslovima žestokog društvenopolitičkog sukoba, zamenjene su oblicima lažne svesti dekretirane od gore pomoću kulturne industrije. Ova upravljana svest nije prijemčiva za imanentni kritičizam; ona ne sadrži transcendentnu, samokritičku dimenziju. Kulturna industrija proizvodi totalni konformizam. Ona uspešno propoveda ciničnu naredbu: »Postani ono za šta si sposoban«. Stvarnost i svest se konsekvntno stapaju. Kasna buržoaska ideologija nije varljiv veo koji maskira grubu stvarnost. Umesto toga, ona je »preteće lice sveta.«⁸

Uticajnu verziju ove teze razvio je kasnije Habermas.⁹ Pod pozno-kapitalističkim uslovima, objašnjava Habermas, oficijelna opravdavanja vlasti su »manje ideološka« od klasičnih buržoaskih diskursa. Stare buržoaske ideologije (formalnih prava, tržišne utakmice i slobodne javne sfere) prikazivale su moderna građanska društva i države kao produkt izbora slobodnih i jednakih individua i, tako, emancipovanih od despotičke vlasti. Buržoaske ideologije su tipično kritikovale prošlost u ime svojih vlastitih naučno i univerzalno valjanih zahteva. Na taj način, one radikalno slabe legitimnost pred — moderne metafizike, mitova i tradicija. One, takođe, znatno jačaju stisak buržoazije nad građanskim društvom i državom. Predstavljajući svoje sopstvene posebne interese kao univerzalne ili *pro bono publico*, buržoazija je pokušala da vlada a da se ne vidi da vlada.

Habermas smatra da je pokušaj buržoazije da prikriva svoju vlast bio konstantno sprečavan činjenicom da su njene ideologije pokazivale »očiglednu protivrečnost između ideje i stvarnosti.«¹⁰ Ova protivrečnost je obdabila buržoaske ideologije »utopijskim« ili »iluzornim« kvalitetima koji obezbeđuju njihovu funkcionalisanje kao izvora ispunjenja želja i substitutivnog zadovoljenja među nemoćima (kako je Marks posmatrao hrišćanstvo u svojoj polemici protiv Feuerbacha). Rane moderne ideologije nisu prosto bile »lažna svest« (Engels). One »nisu određene isključivo kao nužna društvena svest koja je potpuno laž... (One) takođe predstavljaju momenat istine, utopijski impuls koji ukazuje s one strane sadašnjosti, stavljajući u pitanje njeno opravdanje.«¹¹ Ovaj utopijski impuls, je takođe, osiguravao da buržoaske ideologije budu uznemiravane vlastitim protivrečnostima i, prema tome podređene javnim kontroverzama. Buržoaske ideologije su pobudile radikalne kritike ideologije (kao što su one Marksove) adresirane na nemoćne žrtve građanskog društva. Ideologije su istovremene sa kritikom ideologije.

Ova nestabilnost ranih buržoaskih ideologija je u suprotnosti sa postojanošću dominantnih ideja kasno — kapitalističkih sistema. Prema Habermasu, »staklena pozadinska ideologija koja idolizuje i fetišizuje nauku«¹² protekala je klasične ideologije sa scene javne svesti. Pošto je kasnije rođen etički argument i projektovane razradene vizije »dobrog života«, novija opravdavanja vlasti govore jedino o naučnim činjenicama i tehničkim i socijalnim imperativima. U eri kapitalizma države blagostanja naučno istraživanje i razvoj postaju više od krucijalne proizvodne snage. Oni, takođe, igraju ulogu duboke pozadinske ideologije koja legitimizuje regulaciju građanskog društva pomoću državne vlasti i guši javnu diskusiju kao takvu. Ova tehnokratska svest je neodoljiva, dalekosežnija i (s gledišta demokratske tradicije) politički opasnija. Ona briše fundamentalnu razliku između komunikacije među subjektima koji govore i deluju i manipulativnog, svrhovito — racionalnog delovanja. Tehnokratska svest nastoji da univerzalizuje moć tehničke kontrole (proširujući je sa prirode na društveni život). Ona time opravdava ne samo posebne interese dominantne društvene i političke klase (u maniru

klasičnih ideologija), već ugrožava čovekovu sposobnost za organizovanje i biranje političkih normi. Tehnokratska svest je lukav i ciničan neprijatelj demokratije. Ona ne sadrži utopijske impulse. Ona guši razmišljanje o ciljevima za koje bi se individue, grupe i celi sistemi mogli boriti. I kako je tehnokratska svest neprijateljska prema normativnim razmatranjima, ona imanentno zaobilazi i čini zastarelim teorijske i praktične strategije osporavanja ideologije. Opravdanje demokratije, zaključuje Habermas, mora se danas povući na ontološki pristup, zasnovan na ispitivanjima o univerzalnim postulatima javno izraženog normativnog diskursa.¹³

Nauka i ideologija

Neki mogući odgovori na ovaj prvi izazov klasičnoj teoriji ideologije mogu se momentalno odložiti, da bi se u diskusiju uvela druga vrsta prigovora. On se tiče Marksove nevoljivosti da prirodne nauke označi ideološkim. Prema mnogim kritičarima, filozofski status marksističke teorije i ideologije i onaj pozitivističkih prirodnih nauka neadekvatno su razlikovani. Marksovo uverenje da »materijalna izmena ekonomskih uslova proizvodnje... može biti određena sa preciznošću prirodne nauke«¹⁴ pogrešno prilagođava teoriju ideologije pretpostavkama, empirijsko — analitičkim metodama i instrumentalnim ciljevima koncepcije prirodne nauke devetnaestog veka.¹⁵ Marks je prihvatio kontovsku pozitivističku pretpostavku da se apsolutno znanje modernog građanskog društva i države može razvijati pristajanjem na pravila posmatranja, pojmovne preciznosti i metodološke tačnosti. On je pretpostavljao da ovo univerzalno znanje može da se koristi za proračunavanje, predskazivanje i kontrolu realnosti. Kritika ideologije je konstruisana kao vrsta tehničkog znanja.

Iz ovog pozitivističkog samo-razumevanja kritike ideologije proizlazi nekoliko negativnih posledica. Pomoću suprotstavljanja pouzdanog znanja prirodne nauke pogrešnom prepoznavanju hranjenom ideologijom, marksistička se teorija, indirektno, venčala sa optimističkom buržoaskom viktorskom koncepcijom naučno-tehničkog progressa, koja je u međuvremenu postala veoma upitnom. Marks pretpostavlja da ni prirodne nauke niti srodni procesi tehnološkog razvika nisu (niti bi mogli ikad postati) ideološki.¹⁶ Pozitivistička sklonost marksističke teorije takođe pojačava njene simplicitičke obračune (ili viteško ignorisanje) sa određenim formama života — stare seoske tradicije, patrijarhalna domaćinstva i disciplinorne institucije su dobro poznati primeri — koje se ne prilagođavaju njenoj opštoj teoriji dinamike modernog građanskog društva i države. Baš zbog toga što je bila ubeđena u svoj »naučni« status, teorija ideologije je potcenila demokratski — ili nedemokratski — potencijal sfera građanskog i političkog života i borbe s one strane područja robne proizvodnje i razmene.

Možda najozbiljniji prigovor latentnom pozitivizmu Marksove teorije ideologije jeste da ona pada kao žrtva pretpostavke, zajedničke za sav scijentizam, da je ona istinito znanje sposobno za tehničko ostvarivanje. Marksova pretpostavka da teorija ideologije rada naučne uvide u zakon kretanja »stvarnosti« podstakla je sumnju — iskazanu kod Bauman, među ostalima¹⁷ — da je teorija ideologije od početka saveznik manipulativne moći. U ime borbe prosvetčenog naučnog razuma protiv arogantnog praznoverja, instinskih interesa protiv lažnih interesa, ona pre brani nego što ograničava intelektualističko nadmetanje za vlast i autoritet očigledno u originalnoj »civilizujućoj« misli ideologues. Za ovo je simptomatičan Marksov propust da razmotri da li bi njegova vlastita teorija mogla funkcionisati kao ideologija. Tu quoque pitanje ove vrste je sigurno legitimno, čak unutar pojmova Marksovog vlastitog diskursa. Ako su ideje ideološke zato što opravdavaju nejednakosti socijalne moći pomoću lažnog predstavljanja, u grandioznim univerzalnim zahtevima, stvarne prirode građanskog društva i države, ne funkcionišu li (potencijalno) same Marksove ideje na taj način? I pošto su, kako je Marks smatrao za klasičnu političku ekonomiju, istinite ideje mogle postati ideološke zahvaljujući promenama u klasnoj strukturi građanskog društva, ne odnosi li se ova mogućnost podjednako i na Marksovu misao samu? Ova pitanja su potisnuta kod izvorne marksističke teorije. Kao što je Mannheim smatrao, marksističke teze o odnosu između struktura mišljenja i uslova socijalne egzistencije primenjene su štedljivo — na protivnike marksizma, ali nikada na marksističke strukture mišljenja.¹⁸ One polažu zahtev za korektnim i politički upotrebljivim znanjem moderne države i građanskog društva, koji su shvaćeni kao celina upravljana jednim determinirajućim principom organizacije — promenama u snagama i odnosima proizvodnje. Na taj način, kažu Marksovi kritičari, nauka istorijskog materijalizma prelazi preko vlastitog insistiranja da samo proletarijat može osloboditi proletarijat. Ona naginje tome da prihvati instrumentalni odnos prema svojim proleterskim adresatima. Njihovi »pravi istorijski interesi« poznati su unapred. Marksistička teorija svira melodiju na koju se očekuje da »opasna klasa« igra.

9. Vidi posebno Jürgen Habermas, »Technology and Science as Ideology«, u »Toward a Rational Society« London 1971, s. 81-122.

10. Jürgen Habermas, Legitimation Crisis, Boston 1973, s. 23.
11. Jürgen Habermas, »Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft«, Neuwied und Berlin 1962, s. 111; up. ibid., s. 278. U ovoj ranoj formuli Habermas je blizak Theodoru Adornu (»Beitrag zur Ideologienlehre«, »Kölner Zeitschrift für Soziologie«, vol. 6, 1953-4, s. 368), za koga je ideologija objektivna i nužno iluzoran oblik svesti, obeležen »kolicijom istine i laži«.

12. Jürgen Habermas, »Kultur und Kritik. Verstreute Aufsätze«, Frankfurt am Main 1973, s. 73; up. »Technology and Science as Ideology«, s. 111.

13. Vidi Jürgen Habermas, »Communication and the Evolution of Society«, Boston 1979, s. 98-7; »Knowledge and Human Interests«, London 1972; »Theorie des kommunikativen Handelns«, vol. 1, Frankfurt am Main 1981, s. 387-452; i moje kritike ovog pristupa u »Public Life and Late Capitalism«, glava 5.

14. Karl Marx, »Preface to a Contribution to the Critique of Political Economy«, u »Selected Works«, vol. 1, Moscow 1970, s. 504; up. »The German Ideology«, »Writings of the Young Marx on Philosophy and Society«, Garden City, N. Y., 1967, s. 408-9, gde Marx i Engels pišu da pretpostavke istorijskog materijalizma nisu proizvoljne, već »stvarne pretpostavke« koje mogu biti potkrepljene »na potpuno empirijski način«.

15. Vidi diskusiju o Marksovom »latentnom pozitivizmu« u: Albrecht Wellmer, »Critical Theory«, New York 1971, glava 2; Leszek Kolakowski, »Positivist Philosophy: From Hume to the Vienna Circle«, Harmondsworth 1972, glava 3; i Jürgen Habermas, »Knowledge and Human Interests«, glava 2-3.

16. Vidi »Public Life and Late Capitalism«, glava 4, 6; i Paul Feyerabend, »How to Defend Society Against Science«, u Ian Hacking, ed., Scientific Revolutions, Oxford 1983, s. 156-67.

17. Zygmunt Bauman, »Ideology and the Weltanschauung of the Intellectuals«, u John Keane, ed., »Ideology/Power«, s. 104-17.

18. Karl Mannheim, »Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge«, London 1960, s. 248-9.

(nastaviće se)

Sa engleskog:
Tomislav Perić